

## ЛІНГВІСТЫЧНЫЯ АСНОВЫ РЭАЛІЗАЦЫІ МАРФЕМІКА-АНАЛІТЫЧНАГА НАПРАМКУ Ў НАВУЧАННІ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ

Зелянко В.У.  
БДПУ, Мінск

В статье раскрывается сущность морфологического (фонематического) принципа белорусской орфографии; указываются орфографические правила, основанные на морфологическом принципе; определяются условия усвоения учащимися написаний, основанных на морфологическом принципе.

**Ключевые слова:** морфологический принцип орфографии, морфема, обучение белорусской орфографии.

The article reveals the essence of morphological (phonetic) principle of the Belarusian orthography. In the article indicated spelling rules, based on morphological principle, specified the conditions of student's assimilation spellings rules based on morphological principle.

**Keywords:** morphological principle of spelling, morpheme, training of Belarusian spelling.

Рэалізацыя марфеміка-аналітычнага напрамку ў навучанні беларускай арфаграфіі абумоўлена марфалагічным прынцыпам беларускага правапісу, згодна з якім на пісьме захоўваецца графічнае адзінства марфем (каранёў, прыставак, суфіксаў, канчаткаў) ва ўсіх формах слова і аднакаранёвых словах, хаця вымаўленне адной і той жа марфемы ў розных фанетычных умовах можа быць розным. Аднастайнасць перадачы значымых частак слова дасягаецца тым, што пры напісанні слоў не адлюстроўваюцца пазіцыйныя чаргаванні фанем. Напрыклад, карань *-каз-* можа вымаўляцца па-рознаму: [каз] (*казаць*), [кас] (*пераказ*), [каш] (*расказчык*), аднак, нягледзячы на рознае вымаўленне, пры напісанні захоўваецца адзіны графічны вобраз – *-каз-*: фанемы, якія знаходзяцца ў слабай пазіцыі (*перака[с]*, *раска[ш]чык*), абазначаюцца літарай *з*, што адпавядае фанеме моцнай пазіцыі (*ка[з]аць*).

У лінгвістычнай літаратуры існуюць розныя назвы адзначанага прынцыпу: марфалагічны, фанематычны, фанемна-марфемны і інш.

У тэрміне *марфалагічны прынцып* зафіксавана імкненне арфаграфіі адлюстраваць на пісьме склад слоў (аснову і афіксы): часткі слоў (марфемы) пішуцца нязменна незалежна ад вымаўлення.

Назва *фанематычны прынцып* матывавана тым, што «на пісьме ў межах марфем адлюстроўваюцца фанемы – гукі моцных пазіцый, г.зн. пазіцыйныя чаргаванні зычных як вынік іх асімілятыўных змен на пісьме не перадаюцца» [1, с. 196].

Падзяляючы трактоўку арфаграфічных з’яў з пазіцый марфалагічнага прынцыпу, расійскі лінгвадыдакт М.М. Разумоўская зыходзіць з таго, што «пісьмо фанематычнае: літара перадае фанему», у той час як «арфаграфія марфалагічная: пытанне аб напісанні вырашаецца на ўзроўні значымых адзінак мовы – марфем, слоў» [2, с. 21].

Імкнучыся аб’яднаць дзве назвы прынцыпу – марфалагічны і фанематычны – у адну, з празрыстай унутранай формай, У.І. Куліковіч прапануе тэрмін *фанемна-марфемны прынцып*, разумеючы пад ім «заканамернасць, якая прадугледжвае аднастайную перадачу на пісьме фанем у складзе марфемы (прыстаўкі, кораня, суфікса, канчатка), устаноўленых па іх моцных пазіцыях (для галосных моцная пазіцыя – знаходжанне пад націскам, для зычных – перад галоснымі ці санорнымі), а таксама фанемнага складу асобных значымых частак слова незалежна ад іх вымаўлення з мэтай захаваць аднастайнасць перадачы іх на пісьме дзеля хуткага разумення і асэнсавання слова» [3, с. 165].

У вучэбных дапаможніках па беларускай мове для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі замацаваўся тэрмін *марфалагічны прынцып*. Гэта можна растлумачыць тым, што ўвядзенне тэрміна *фанематычны (фанемна-марфемны) прынцып* патрабуе ўключэння ў змест навучання беларускай мове дадатковых звестак з галіны фаналогіі.

Замацаваная марфалагічным прынцыпам арфаграфіі аднастайнасць перадачы на пісьме марфем незалежна ад іх вымаўлення спрыяе хуткаму разуменню сэнсу слова пры чытанні. Напрыклад, графічнае аблічча кораня *-ліч-* дазваляе ўстанавіць сэнсавую сувязь слова *лічба* (у вымаўленні [л’іджба]) са словам *лічыць*.

Як вядома, у беларускай мове на марфалагічным прынцыпе грунтуецца пераважна правапіс зычных. З улікам гэтага практычнае значэнне марфалагічнага (фанематычнага) прынцыпу беларускай арфаграфіі Л.І. Сямешка тлумачыць тым, што «зычныя больш інфарматыўныя гукі, чым галосныя, і аднолькавае напісанне марфем спрыяе таму, што мы лёгка пазнаём самыя розныя словы з гэтымі марфемамі, нават калі слова сустракаем упершыню, калі яно – аўтарскі неалагізм» [1, с. 120]. Напрыклад, беларускаму паэту У. Верамейчыку належыць аўтарскі неалагізм *недасяг* («*З асмужаных прастораў Беларусі глядзім мы ўсе ў касмічны недасяг...*»), значэнне якога – ‘тое, чаго не дасягнуць’ (‘касмiчная прастора’) – становіцца зразумелым дзякуючы выразнай марфемнай будове слова. Корань *-сяг-* дазваляе чытачу ўстанавіць сэнсавую сувязь назоўніка *недасяг* са словамі *дасягнуць*, *абсяг* і інш.

Разам з тым, як адзначае Л.Ц. Выгонная, часам «фанематычны прынцып уступае ў супярэчнасць з жывой моўнай рэчаіснасцю» [4, с. 38]. У прыватнасці, даследчыца звяртае ўвагу на непаслядоўнасць адлюстравання на пісьме груп зычных на стыку кораня і суфікса: побач з напісаннямі тыпу *мастацкі*, *кравецкі*, *брацкі*, *чытацкі*, у якіх спалучэнні *кс*, *цс*, *тс*, *чс* перадаюцца праз *ц*, захоўваюцца напісанні тыпу *таджыкскі*, *узбекскі*, *мазамбікскі* (словы неславянскага паходжання).

На марфалагічным прынцыпе ў беларускай мове заснаваны наступныя правілы арфаграфіі:

- правапіс літар, якія абазначаюць звонкія і глухія зычныя гукі (не перадаецца на пісьме:
  - аглушэнне звонкіх зычных у корані на канцы слова і ў сярэдзіне слова перад глухімі: *крыж, гарбуз, дзядзька, прыказка*;
  - аглушэнне канцавых [б], [д] у прыстаўках і прыназоўніках: *абклеіць, падслухаць, аб снаборніцтве, над клёнам*;
  - аглушэнне [з] у прыназоўніках: *з паперы, цераз купіну, праз тыдзень*;
  - азванчэнне глухіх зычных у сярэдзіне слова перад звонкімі: *барацьба, касьба, просьба*);
- правапіс літар, якія абазначаюць цвёрдыя і мяккія зычныя гукі (не перадаецца на пісьме асіміляцыя зычных па мяккасці: *знічка, цвік, пясняр, подзвіг*);
- правапіс літар, якія абазначаюць свісцячыя і шыпячыя зычныя гукі (не перадаецца на пісьме асіміляцыя свісцячых да шыпячых і шыпячых да свісцячых у спалучэннях:
  - *жж, здж, сш, сч* у корані і на стыку прыстаўкі і кораня: *разжаваць, пад'язджаць, бяшкідны, расчуліцца*;
  - *сч, зч* на стыку кораня і суфікса: *разносчык, перавозчык*;
  - *шс, жс* у зваротных дзеясловах: *вітае~~ш~~ся, не парэ~~ж~~ся*;
  - *жц, чц, шц* на стыку кораня і суфікса: *на сце~~ж~~цы, у боч~~ц~~ы, на кро~~ш~~цы*);
- правапіс *д, т* у спалучэнні з *ц, ч*: *на град~~ц~~ы, у клет~~ц~~ы, кулямёт~~ч~~ык, развед~~ч~~ык*;
- правапіс *з, ж, ш, г* перад суфіксальнай *с* у прыметніках, утвораных ад уласных назваў і назваў народаў: *французскі, нясві~~ж~~скі, латышскі, пеця~~р~~бургскі*;
- правапіс каранёвай *д* перад суфіксальнай *с* у прыметніках і назоўніках: *гарадскі, суседскі, параходства*;
- напісанне *е* ў прыназоўніку *без* і часціцы *не*: *без гальштука, не вельмі, не выслухаў* [1, с. 196–198].

У.І. Куліковіч да ліку напісанняў, што адпавядаюць марфалагічнаму (фанемна-марфемнаму) прынцыпу, адносіць таксама правілы перадачы на пісьме:

- галосных, якія можна праверыць націскным становішчам (напрыклад, захаванне *я* ў складзе кораня: *дзя<sup>т</sup>ляня – дзя<sup>ц</sup>цел, каля<sup>д</sup>аваць – Каля<sup>д</sup>ы*; напісанне *е* ў корані: *бе<sup>г</sup>уны – бе<sup>г</sup>, цем<sup>н</sup>аваты – цё<sup>м</sup>ень*; напісанне *ё* не пад націскам: *ё<sup>д</sup>апірын – ё<sup>д</sup>, ё<sup>т</sup>аванне – ё<sup>т</sup> і інш.*);
- галосных у асобных марфемах, якія спрыяюць захаванню графічнага адзінства марфемы і якія не заўсёды можна праверыць націскам (у прыватнасці, напісанне літары *і* пасля прыставак на зычны: *звыш<sup>і</sup>дэйны*,

*контрідэя*, а таксама ў складанаскарочаных словах, першая частка якіх заканчваецца на цвёрды зычны: *дзяржінспектар, палітінфармацыя*);

- мяккага знака (напрыклад, у суфіксах *-еньк-, -эньк-, -аньк-: маленькі, даражэнькі, прыгожанькі*; у постфіксе *-сьці: штосьці, калісьці* і інш.) [3, с. 165–167].

Варта заўважыць, што нярэдка ў напісанні пэўнай літары ў слове спалучаюцца фанетычны і марфалагічны прынцыпы арфаграфіі. Так, І.Я. Лепешаў, параўноўваючы напісанне слоў *сказаць* і *спіхнуць*, звяртае ўвагу на тое, што «ў першым слове, у адпаведнасці з фанетычным прынцыпам, пішам прыстаўку *с-*, а не *з-*. У слове *спіхнуць* па той жа прычыне таксама пішам прыстаўку *с-* і, хоць тут вымаўляецца не [с], як у папярэднім слове, а *сь* [с’], захоўваем гэту марфему ў нязменнасці. Значыць, пры перадачы гэтай прыстаўкі ў слове *спіхнуць*, мы кіруемся адначасова фанетычным і марфалагічным прынцыпамі» [5, с. 152].

Умовай засваення вучнямі напісанняў, заснаваных на марфалагічным прынцыпе, з’яўляецца ўменне правільна выдзяляць у слове марфемы. Напрыклад, каб правільна напісаць слова *грамадскі* (у вымаўленні [*грамацк’і*]), у якім гук [ц] гіпатэтычна можа быць абазначаны спалучэннямі літар *дс, тс* або літарай *ц*, вучань павінен асэнсаваць, што «сумніўныя» літары знаходзяцца на стыку кораня і суфікса, усвядоміць значэнне кораня *-грамад-* праз падбор праверачнага слова *грамада*. Такім чынам, прымяненне арфаграфічнага правіла аб правапісе спалучэння зычных *дс* на стыку кораня і суфікса грунтуецца на ўменнях разбіраць словы па саставе, устанаўліваць семантычную сувязь слова з аднакаранёвымі словамі, выбіраць сярод аднакаранёвых слоў праверачнае – тое, у якім гук, што трэба абазначыць на пісьме, знаходзіцца ў моцнай пазіцыі.

Такім чынам, рэалізацыя марфеміка-аналітычнага напрамку ў навучанні беларускаму правапісу прадугледжвае апору на веды і ўменні вучняў у галіне марфемнай будовы слова (выдзяленне марфем у слове, падбор аднакаранёвых слоў), словаўтварэння (вызначэнне ўтваральнай асновы і словаўтваральнага сродку), марфалогіі (засваенне сістэмы граматычных катэгорый і форм), а таксама фанетыкі (усведамленне суадносін паміж гукамі і літарамі, веданне артыкуляцыйных характарыстык гукаў) і арфаэпіі (валоданне нормаў літаратурнага вымаўлення). Як вынік разам з выпрацоўкай арфаграфічных уменняў і навыкаў у вучняў фарміруецца разуменне ўзаемасувязі паміж адзінкамі мовы розных узроўняў.

### **Спіс выкарыстаных крыніц**

1. Сямешка, Л.І. Беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Л.І. Сямешка. – Мінск : Сучаснае слова, 1999. – 224 с.
2. Разумовская, М.М. Методика обучения орфографии в школе / М.М. Разумовская. – М. : Просвещение, 1992. – 192 с.
3. Куліковіч, У.І. Фанемна-марфемны прынцып арфаграфіі ў сучаснай беларускай мове / У.І. Куліковіч // Труды БГТУ. История, философия, филология. – 2013. – № 5 (161). – С. 164–167.

4. Выгонная, Л.Ц. Арфаэпія і правапіс / Л.Ц. Выгонная // Беларуская мова : цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / А.І. Падлужны [і інш.] ; пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мінск, 1987. – С. 23–40.

5. Лепешаў, І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні / І.Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 2002. – 207 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ